

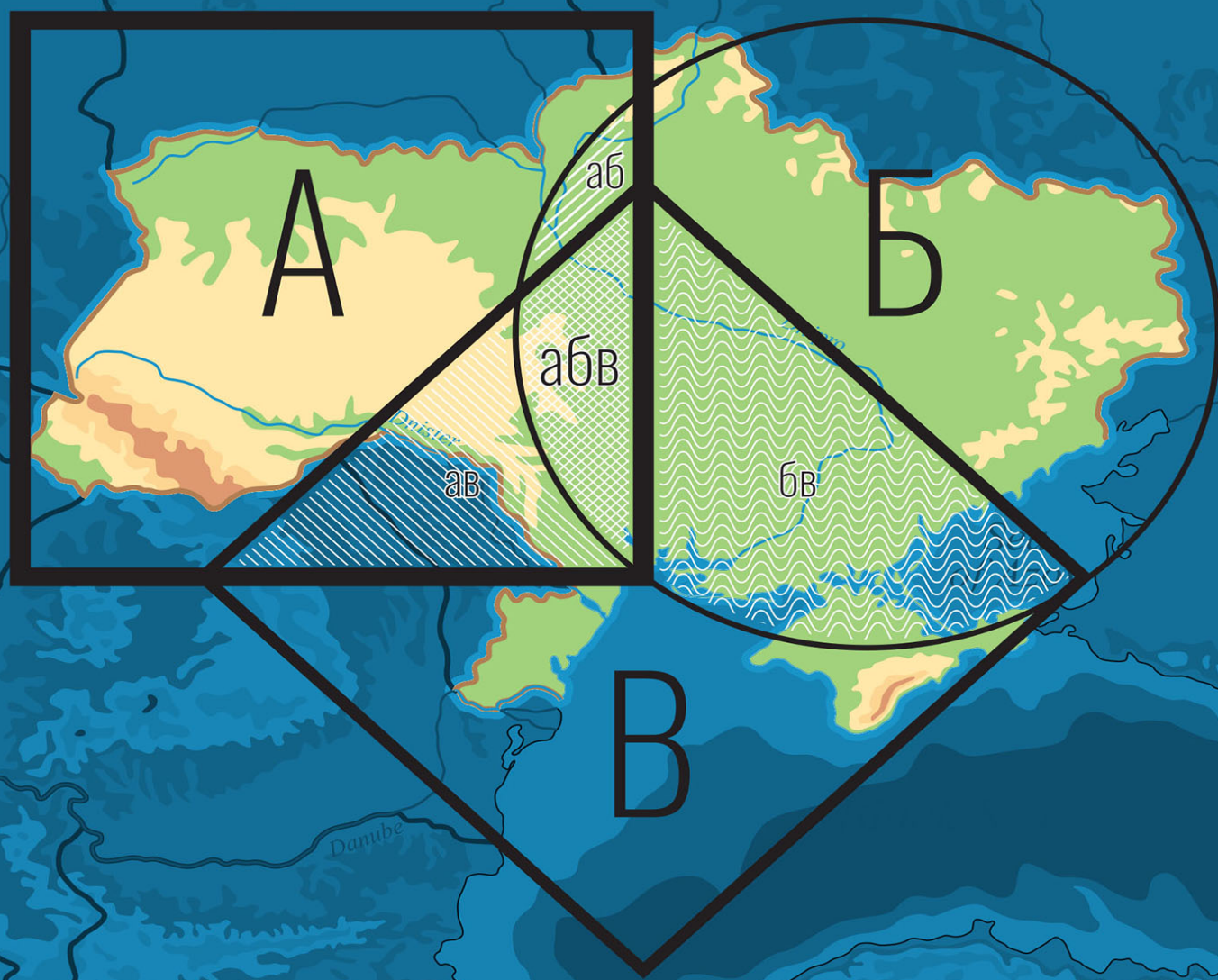
Український Мультифронтир. Нова схема історії України

КУПИТИ

Здається самоочевидним, що розташування України на перехресті Заходу, Півдня і Сходу (комплексів культур, релігій, соціально-економічних моделей і політичних режимів) впливає на її минуле, сьогодення і майбутнє. Однак лише на початку XX століття українські вчені почали всерйоз цікавитися цим феноменом і, на жаль, до початку XXI століття так і не вивчили його ґрунтовно. Натомість саме дослідження Мультифронтиру - «перехрестя погранич» - не лише дозволить глибше зрозуміти українське минуле, але й допоможе краще впоратися із проблемами сьогодення - зокрема, подолати постколоніальні комплекси народу- жертви, бездержавного або навіть антидержавного народу тощо. З іншого боку, завдяки концепції Мультифронтиру стають зрозумілішими легендарна українська волелюбність та інклюзивність нашої культури.

УКРАЇНСЬКИЙ МУЛЬТИФРОНТИР

НОВА СХЕМА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (неоліт — початок XX століття)

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

ФАБУЛА

#PRO

Авторський колектив:

**Брехуненко В. А., Верменич Я. В., Вирський Д. С., Волощук М. М.,
Галушка А. А., Гирич І. Б., Громенко С. В., Домановський А. М.,
Каюк С. М., Кравченко Е. А., Мустафін О. Р., Синиця Є. В.,
Чорновол І. П.**

УКРАЇНСЬКИЙ МУЛЬТИФРОНТИР:

нова схема історії України (неоліт — початок XX століття)

Упорядник: С. В. Громенко

Видавничий дім «Фабула»
2024

© С. В. Громенко, упоряд., 2024

© Брехуненко В. А., Верменич Я. В., Вирський Д. С., Волощук М. М.,
Галушка А. А., Гирич І. Б., Громенко С. В., Домановський А. М.,
Каюк С. М., Кравченко Е. А., Мустафін О. Р., Синиця Є. В.,
Чорновол І. П., текст, 2024

© ВД «Фабула», 2024

ISBN 978-617-522-272-0 (epub)

Усі права збережено. Жодної частини цієї книжки не може бути відтворено або передано в будь-якій формі або будь-якими засобами, електронними чи механічними, включно з фотокопією, записом чи будь-якою системою зберігання та пошуку інформації, без письмового дозволу власників авторських прав.

Електронна версія створена за виданням:

У45 Український Мультифронтир: нова схема історії України (неоліт — початок XX століття) / Упор. С. Громенко. — Харків: ВД «Фабула», 2024. — 480 с.

ISBN 978-617-522-206-5

Здається самоочевидним, що розташування України на перехресті Заходу, Півдня і Сходу (комплексів культур, релігій, соціально-економічних моделей і політичних режимів) впливає на її минуле, сьогодення і майбутнє. Однак лише на початку XX століття українські вчені почали всерйоз цікавитися цим феноменом і, на жаль, до початку XXI століття так і не вивчили його ґрунтовно. Натомість саме дослідження Мультифронтиру — «перехрестя погранич» — не лише дозволить глибше зрозуміти українське минуле, але й допоможе краще впоратися із проблемами сьогодення — зокрема, подолати постколоніальні комплекси народу-жертви, бездержавного або навіть антидержавного народу тощо. З іншого боку, завдяки концепції Мультифронтиру стають зрозумілішими легендарна українська волелюбність та інклюзивність нашої культури.

Ця збірка розвідок про окремі періоди та порубіжні регіони України не відкриває (і тим більше не закриває) питання, а слугує своєрідною маніфестацією, що свідчить про величезний потенціал нового підходу.

УДК 93/94(477)

Шановний читачу!

Спасибі, що придбали цю книгу.

Нагадуємо, що вона є об'єктом Закону України «Про авторське і суміжні право», порушення якого карається за статтею 176 Кримінального кодексу України «Порушення авторського права і суміжних прав» штрафом від ста до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до

двох років, з конфіскацією та знищенням всіх примірників творів, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення та обладнання і матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Повторне порушення карається штрафом від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією та знищенням всіх примірників, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення, аудіо- і відеокaset, дискет, інших носіїв інформації, обладнання та матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Кримінальне переслідування також відбувається згідно з відповідними законами країн, де зафіксовано незаконне відтворення (поширення) творів.

Щиро сподіваємося, що Ви з повагою поставитеся до інтелектуальної праці інших і ще раз Вам вдячні!

Передмова

Сергій Громенко

Хай там що говорять популісти — історія має значення. Російське вторгнення 24 лютого 2022 р. продемонструвало це в найочевидніший спосіб. Владімір Путін заперечує право України на існування за допомогою саме «історичних» аргументів, відтак прагне позбавити її не лише теперішнього та майбутнього, але й минулого. Після цієї війни українці або залишаться незалежним народом із власною історією, або вчергове перетворяться на «молодших братів» росіян і тло/ресурс для історії Росії. Перемога Кремлю вже точно «не світить», однак окупанти все одно палять українські підручники і змінюють шкільні програми на захоплених територіях.

Сьогоднішня «історична війна» Росії з Україною — реальність, дана нам не в книжках чи кіно, але й в кулях, керованих авіабомбах і ракетах. Перемога над свідомістю скасовує необхідність взагалі розчохляти зброю, як це ми подекуди побачили в Криму 2014 р. А неявка на таку ментальну війну автоматично означає поразку.

Отже, уважне вивчення та, особливо, усвідомлення тривалого власного минулого — запорука виживання України. Бо хто не хоче добровільно займатися власною історією, буде силоміць примушений вивчати чужу. А в найгіршому разі — стане її об'єктом.

Вершиною усвідомлення власної історії є «гранднратив» — схема пояснення теперішнього через минуле. Гранднратив виконує роль провідної нитки, що «зшиває» розрізнені фрагменти від найдавніших часів до сьогодення в єдину картину. У цій узагальнюючій спроможності і полягає його велике позитивне значення.

Однак нема де правди діти — гранднратив використовується ще з однією метою — задля легітимізації чинного політичного порядку. При цьому йдеться не про банальне фальшування фактів минулого, а радше

про маніпуляції із навмисним відкиданням одних і трактуванням у потрібному ключі інших. Протилежні за змістом наративи спрямовують та виправдовують амбіції тих спільнот, що їх використовують. Тож «війна наративів» — більше, ніж звичайна метафора. Її історія російсько-українських стосунків в останні двісті років наочно це демонструє.

«Традиційна» схема російської історії — із привласненням минулого Русі — почала складатися ще у XV ст. у ході війн Москви з Литвою. У 30-х рр. XIX ст. вона набула довшеної форми — включно з «триєдністю» російського народу, який начебто складається з великоросів, малоросів і білоросів. Стрижень цієї концепції, як ми бачимо на прикладі Путіна, існує і досі.

Виклик їй ще 1904 р. кинув Михайло Грушевський у статті «Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства». У ній він доводив, що оскільки немає жодної «всеросійської» спільноти, то не може бути і спільної історії росіян з українцями, а наступниками київських князів були галицькі, а не владимірські. Схема Грушевського заклала гранднаратив, що визначив розвиток української історіографії на початку століття на батьківщині, потім на еміграції, а з 1991 р.— знову в Україні.

Радянський гранднаратив у цілому відтворював імперський, але замість народів концентрувався на «правильних» верствах — бідних і пригноблених. Він зник, хоча в дечому його вплив відчувається і нині.

Однак говорити про «тріумфальну ходу» схеми Грушевського в наші дні не доводиться. Внаслідок часу та умов своєї появи вона виглядала значно більш етноцентричною, ніж це прийнятне у XXI ст. Існування сучасної України, з одного боку, підтверджує правильність основної тези академіка про окремішність українців, але з іншого (з огляду на кордони та склад населення) — вимагає розширення його концепції. Тож сьогодні йдеться не про заперечення збудованого на схемі Грушевського гранднаративу, а про створення нового, ширшого. Тому щ — і це критично важливо — у нормальній країні гранднаратив не обов’язково має бути одним-єдиним.

Спроби створення «нового укладу» історії України неодноразово здійснювалися і в нульових, і, особливо, у десятих роках. За пару літ до Революції Гідності академічна спільнота остаточно погодилася з тим, що по-старому викладати історію вже неможливо, але запропонувати, як робити це по-новому, не спромоглася, застрягнувши на роздоріжжі. Після російської агресії 2014 р. багато речей стали здаватися невчасними, і нова схема української історії — серед них.

Однак далі відкладати цю справу в довгий ящик вже не можна. І українцям, і, особливо, Заходу вкрай важливо не просто знати, що Україна — не Росія, але й розуміти, чому. І цей збірник є спробою запропонувати таке пояснення, а разом — і нову схему української історії. Бо що «старі», що спрощені «нові» нас уже не влаштовують.

З одного боку, традиційні історіографії ХІХ ст. слабували на європоцентризм. Унаслідок цього еталоном дослідження будь-яких процесів виступали Англія і Франція, а інші спільноти ранжувалися за їхньою подобою. Але кейс Західної Європи — це виняток, а не правило, і для тлумачення історії України він не дуже надається. Втім, це також у жодному разі не означає правильності протилежного підходу — «особливого шляху», що його так вихваляють в Росії. Україна в цілому рухається у загальноєвропейському потоці, але дуже часто — зигзагоподібною траєкторією.

З іншого боку, наше ставлення до минулого має виключати ідеологічну зарозумілість та скороспілість у дусі «кінця історії», що ґрунтуються (у кращому разі) лише на парі десятків років досвіду.

Постмодерністські підходи рубежу 1980–1990-х рр. виявили свою неадекватність із поверненням аргументів «заліза і крові» до світового порядку денного. Сьогоднішні події дозволяють по-новому подивитись і на довготривалі тренди, і на очевидні константи історичного розвитку нашої держави.

Саме тому ми ризикнули розглянути українське минуле за допомогою нового осмислення старого поняття, цілком придатного для нашої ситуації (але у відмінний від попередників спосіб), — поняття *фронтиру*. А точніше — *Мультифронтиру*.

Коріння цього концепту можна знайти вже у праці Стефана Томашівського «Українська історія» (1919), та й по тому чимало видатних учених звертали увагу на необхідність дослідження України через її пограниччя. На жаль, до останнього часу це завдання так і не було виконане. І хай пропонована вашій увазі книжка є чи не першою спробою комплексно підійти до висвітлення теми, ми віримо, що вона виявиться не останньою і надихне інших істориків.

* * *

«Український Мультифронтір» — не колективна монографія і тим паче не підручник. Для створення по-справжньому узагальнюючої роботи знадобиться набагато більше часу — цілі десятиліття, і сотні окремих індивідуальних публікацій. Саме через це чимало цікавих сторінок нашого минулого не були розглянуті із «фронтірної» точки зору. Тож зараз ми пропонуємо вашій увазі збірник окремих текстів, що більшою чи меншою мірою вкладаються у загальну концепцію (безвідносно щодо того, як часто в них згадується термін «фронтір»).

Також у книжці відсутній науковий редактор, тому відповідальність за оцінки покладається виключно на авторів відповідних розділів (тексти публікуються «як є», навіть якщо деякі висновки досі викликають дискусії в академічному середовищі — як-от час виокремлення слов'ян, обставини хрещення Володимира чи періодизація модерного національного руху). Відповідно й розділи суттєво відрізняються один від одного як із точки зору охоплюваної доби і деталізації, так і за стилем. Прошу шановних читачів поставитися з розумінням до першої спроби досягнути неосяжне.

Це видання було би неможливим без організаційних зусиль Вадима Денисенка, виконавчого директора Українського інституту майбутнього у 2020–2023 рр., якому я принагідно висловлюю подяку від свого імені та від усього колективу авторів.

Частина І
ТЕОРІЯ МУЛЬТИФРОНТИРУ

Концепція Мультифронтиру

Сергій Громенко

I

Усупереч побутовим уявленням, держави із чітко окресленими кордонами, сталими територіями, формальними інститутами і фіксованим громадянством — феномен відносно недавнього часу. До великого переламу середини XVII — кінця XVIII ст. (від Вестфальського миру до Французької революції) світ був улаштований переважно інакше, а подекуди — і прямо протилежним чином.

Жорсткі ієрархічні структури, що сьогодні здаються необхідним фундаментом кожного політичного організму, упродовж тисячоліть нагадували дрібні острівці, розсипані у безкрайому океані плинної самоорганізації. Кордони проходили не по уявних лініях, нанесених на мапу, а фактично обмежувалися полем зору коменданта порубіжної фортеці. Території *політій* — соціально-політичних організацій, здатних до тривалого існування та самозахисту (племен, вождівств, держав тощо) — не обов'язково безпосередньо межували одна з одною; існування «нічийних» земель було правилом, а не винятком, так само, як існування «клаптикових ковдр» анклавів та ексклавів. Співжиття в одній політії кількох різних етнічних і релігійних громад із відмінним адміністративним устроєм, економічним ладом та юридичною системою вважалося цілком нормальним. Нарешті, замість єдиної вертикалі формального загальнодержавного права люди переважно входили до багатьох горизонталей звичаєвого та/або локального права, що зумовлювало наявність у них множинних статусів і, відтак, ідентичностей.

І такий стан, о, забігаючи наперед, можна назвати фронтирним, був нормою для домодерних суспільств. Без урахування цього факту

неможливо написати бодай мінімально адекватну історію світу або окремої країни.

II

Величезний крок в усвідомленні всього цього був здійснений 12 липня 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації у Чикаго. Професор Вісконсинського університету Фредерик Тернер у доповіді «Значення фронтиру в історії США» наголосив, що визначальні риси американського суспільства, як-от демократизм та індивідуалізм, сформувалися внаслідок руху європейських переселенців неозорими просторами Дикого Заходу. Ключовим поняттям теорії Тернера був *фронтир* (у його інтерпретації) — лінія зіткнення «цивілізованих» європейців із «варварами» індіанцями. Слабко заселена територія з недорозвиненими інституціями і постійною воєнною загрозою сформувала той тип американця, якому виявилось до снаги побудувати велику державу і при цьому вберегти свободу від зазіхань уряду завдяки масштабній низовій горизонтальній самоврядності.

Доповідь Тернера викликала дискусію, що не завершилася і до сьогодні. Його твердження зазнали критики ще за життя професора, але самій концепції це пішло на користь. 1940 р. вийшла праця Оуена Леттімора «Внутрішні азійські фронтири Китаю», у якій фронтир переосмислювався як зона інтенсивної взаємодії різних культур. На основі цієї тези десятки вчених, серед яких відомі українському читачеві Вільям Макніл та Андреас Каппелер, створили низку нарисів історії фронтирів, що охоплювали період від Стародавнього Риму до наших днів. За історіографією питання відсилаю охочих до книжки Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири» (2015).

В українській науці цей підхід теж не є аж надто екзотичним. Пальма першості тут належить Стефану Томашівському, який уже 1919 р. (не встигли висохнути чорнила на «схемі Грушевського») опублікував працю «Українська історія». У ній ідеться про три системні конфлікти, що визначили українське минуле: ліс проти степу (соціально-

економічний), Схід проти Заходу (політичний і релігійний: православно-католицький), північ проти півдня (політичний і культурний), а отже — про великий трикутник, що в нього вписана історія України: Польща (Захід), Степ і Московщина. Чим не Мультифронтір? Утім, наприкінці 1920-х рр. і сам Грушевський дещо розширив свій погляд на зміст українського минулого, написавши статтю «Степ і море в історії України». Далі були «Між Сходом і Заходом» Льва Окіншевича (1952), «Ліс, степ і море в процесі формування української нації» Бориса Крупницького (1955), «Україна між Заходом і Сходом» Івана Лисяка-Рудницького (1963). У 1980 р. до феномена пограниччя як базису української державності звернувся Омелян Пріцак у доповіді «Що таке історія України?» (1990, друге видання). У тому ж 1990 р. побачила світ стаття Ярослава Дашкевича «Большая граница», а роком пізніше — його ж «Україна між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)».

У першому десятилітті незалежності українські історики, щоправда, займалися іншими речами, але згодом концепція фронтиру посіла належне місце. Окрім сотень статей і цілого часопису «Фронтири міста» за редакцією Владислава Грибовського, варті уваги монографії Сергія Леп'явка «Великий кордон як фактор формування українського козацтва (XVI ст.)» (2001), Володимира Мільчева «Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр.» (2007), Олексія Сухомлинова «Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему» (2008), Володимира Кравченка «Харьков/Харків: столиця пограниччя» (2010), Віктора Брехуненка «Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст.» (2011), Світлани Біляєвої «Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII–XVIII ст.)» (2012), Олександра Моці «Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі» (2015), Ярослави Верменич «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі» (2015), «Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України» (2018), «Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи» (2019) і «Українсько-російське пограниччя: історичний досвід та сучасні виклики регіонального розвитку» (2023), Володимира Маслійчука «У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії

Слобідської України XVII–XIX ст.» (2021), колективна праця «Український проєкт. Цивілізаційні фронтири та соціокультурні екстрими XX — початку XXI століть» (2022), матеріали наукової конференції «Ідентичності в умовах пограниччя» (2022) та вже згадані вище «Компаративні фронтири».

Примітно, що серед західних синтез української історії є праця Анни Рейд з промовистою назвою «Borderland. A Journey Through the History of Ukraine» («Пограниччя. Подорож крізь історію України», 1997), а російсько-українському прикордонню присвячена книга Тетяни Журженко «Borderlands Into Bordered Lands. Geopolitics of Identity in PostSoviet Ukraine» («Пограниччя в прикордонних землях. Геополітика ідентичності в пострадянській Україні», 2010).

Однак на сьогоднішній день у вітчизняній науці фронтирна тематика переважно обмежується або козацькими часами, або простором окремих погранич. Натомість завдання створити модель всієї української історії на нових засадах хоча і ставилося (Олександр Галенко: «Південь нагадує, що історію України час переписати»), але досі так і не було виконане. Пропонована ж читачеві книжка якраз і є такою спробою.

III

Отже, фронтир — це зона більш-менш сталої взаємодії на стику кількох відмінних соціальних структур, внаслідок чого трансформуються старі та виникають нові структури (а *фронтирність*, відповідно, — це стан людських спільнот на фронтирі).

Розтлумачимо це визначення. Під «зоною» тут розуміється певний географічний обшар, тому що взаємодія відбувається в реальному фізичному просторі, хоч межі якого і буває непросто окреслити. Найпридатнішими для виникнення фронтирів є рівнинні території без помітних перешкод: північноамериканські прерії, південноамериканські пампаси, близькосхідні напівпустелі та, перші

серед рівних, степи Євразії. Гірше надаються до цього великі лісові масиви та залюднені гори. Локальний фронтір може виникнути в окремому місті (Одеса, Сінгапур) або на прикордонному переході. Зрештою, найсучасніші фронтири можуть проходити просто всередині міських кварталів, що найяскравіше видно у США. Ну й, очевидно, що взаємодія неможлива там, де немає постійного населення.

«Більш-менш сталої» — бо невідомо точно, із якою інтенсивністю мають відбуватися контакти для виникнення фронтиру; із загальних міркувань можна припустити, що не рідше рази на рік.

Під «взаємодією» тут розуміється весь спектр міжгрупових стосунків: війна, торгівля, культурний обмін, союзництво, шлюбність тощо, а також усі проміжні форми,— адже реальні кордони (на відміну від накреслених на мапі) є радше пористими, ніж суцільними. І, що важливо, відбуватися всі типи взаємодії можуть одночасно.

«Соціальні структури» варіюються від поодиноких місіонерів чи розвідників до централізованих інститутів бюрократичних імперій.

Ну і, нарешті, ці структури мають бути «відмінними», інакше фронтір просто не виникне. Несхожість цих структур за різними ознаками й обумовлює існування п'ятих типів фронтирів:

1. **Воєнно-політичний (зовнішньополітичний) фронтір** виникає на межі: а) державності та недержавних структур (від федератів Риму до піонерів Дикого Заходу); б) осілих і кочових народів безвідносно до політичного устрою (тюркське та слов'янське козацтво). В окремих випадках фронтири могли виникати і на межі двох держав — якщо жодна з них не була здатна повністю контролювати спірну територію і змушена погоджуватися на подвійне підпорядкування чи надання «буферного» статусу (Верховські князівства між Московією та Литвою на початку XV ст., Запоріжжя між Польщею та Росією у 1667–1686 рр.). Головним результатом політичної фронтиризації був дрейф політичних інститутів через кордони (зокрема, так посилювалася влада вождів у племенах, які сусідили з імперіями). Воєнно-політична фронтиризація означала перебирання від ворогів найефективніших

методів воєнної організації і тактичних прийомів (козацтво, контрпартизанські загони).

Виокремлювати ж самостійний воєнний фронтир немає сенсу — на політичному фронтірі бойові дії могли відбуватися незалежно від того, оголошена формально війна чи ні. У певних випадках, таких як морські походи запорожців на початку XVII ст., напади здійснювалися просто всупереч укладеним у столицях угодам.

2. Правовий фронтир виникає на території, що повністю перебуває під владою якогось центру, але населення якої належить до різних правових систем — у рамках адміністративних одиниць (Велике князівство Фінляндське із парламентом і конституцією у складі абсолютистської Російської імперії), етнорелігійних громад (єврейські кагали) чи окремих міст (Магдебурзьке право). У домодерні та ранньомодерні часи така фронтирність охоплювала цілі країни: так, запроваджені у XVI ст. на українських землях Литовські статuti пережили і Литву, і Річ Посполиту, і Гетьманщину, і Московію, і були скасовані аж у 1840-х рр. Ну і зрозуміло, що у фронтірних громадах цілком може виникнути власне право — передовсім звичаєве та неписане (власні правила виборів старшини та судочинства на Січі). Наслідком правової фронтіризації було змінення норм в одних суспільствах під впливом прикладу іншого (так литовська шляхта прагнула добитися розширення своїх прав, із заздрістю спостерігаючи за польською), а також виникнення безлічі спірних випадків під час здійснення судочинства, коли сторони процесу належали до різних правових систем.

3. Соціально-економічний фронтир виникає на багатих землях, що придатні для освоєння різними методами господарювання. Так, розлогий степ однаково надавався і для оранки осілими народами, і для випасу худоби «нарадами-пастухами». Тому на таких територіях або велася боротьба за ресурси, або з'являлися «гібридні економіки», у яких землеробство сусідило із мисливством-збиральництвом чи скотарством. Також початок індустріалізації майже завжди призводив до виникнення вогнищ внутрішнього соціально-економічного фронтіру в окремо взятому регіоні (Донбас наприкінці XIX —

у першій третині XX ст.) або навіть у межах однієї місцевості (поява великого заводу поблизу маленького села ледь не повністю руйнувала старі і творила нові соціальні відносини між селянами). Одним із неочевидних, але дуже потужних підтипів соціально-економічних фронтів є *урбанізаційний* — між новим містом і навколишніми селами або між старим міським центром і новопосталими окраїнними мікрорайонами. Зіткнення «сільських» із «міськими» ще недавно були актуальними, але перемога міста над селом у соціально-культурному вимірі видається очевидною (втім, і досі навіть у найбільших містах у мешканців можуть зберігатися рудименти сільських соціальних стосунків).

4. Етнічний фронт пролягає між етносами, під якими ми розуміємо культурні спільноти. Такі фронти були найпоширенішими, але виникали далеко не завжди. Так, якщо один етнос у своїй політичній або культурній потузі набагато перевершував інший, то представники останнього могли доволі швидко втратити свою ідентичність й асимілюватися в панівному середовищі або ж просто бути винищеними. Наприклад, поява британських переселенців в Америці та Австралії призвела до виникнення там політичних, але не етнічних фронтів — культура європейців впливала на культуру аборигенів, проте не навпаки (індіанці запозичили коней і вогнепальну зброю, а британці томагавки — ні). З іншого боку, культури могли виявитися однаково потужними і при тому занадто відмінними або з недостатньою кількістю точок дотику — і тоді європейці продовжували жити в країнах Південної та Східної Азії в ізольованих колоніях без жодної етнічної фронтизації (змішані шлюби були радше винятками, ніж правилом).

Але якщо збігалися хоча би дві із трьох умов: а) співмірна потуга, б) наявність взаємоприйнятних культурних норм, в) наявність численних точок дотику, — тоді шанси виникнення фронтиру істотно зростали. В одних випадках він пролягав по межі розселення двох етносів, формуючи особливу перехідну локальну ідентичність, але не більше того — як це мало місце на російсько-українському пограниччі на Слобожанщині або Донбасі (два відмінні випадки). На іншому краї спектру — фронтизація переважної частини Південної Америки

і виникнення там цілком нових «креольських» етносів. Посередині розташовуються випадки нормансько-візантійсько-італійського фронтиру на Сицилії в XI–XII ст. та арабсько-іспанського на Піренейському півострові за часів Реконкісти.

5. Ментальний (або культурний чи релігійно-ідеологічно-ціннісний) фронтир формується там, де перетинаються ареали різних конфесій у домодерний час, ідеологій у модерний і цінностей сьогодні. Хоча, за відомим висловом Самуеля Гантінгтона, «можна бути наполовину французом і наполовину арабом, але не можна бути наполовину католиком і наполовину мусульманином», навіть безкомпромісні на перший погляд монотеїзми можуть зазнавати фронтиризації. Так, найжорсткіші форми дотримання ісламських норм спостерігаються переважно у базовому регіоні — на Близькому Сході. Натомість на Заході сьогодні можна зустріти «реформістські» мечеті під управлінням ліберальних імамів і навіть жінок. Київське православ'я Раннього нового часу внаслідок взаємодії/боротьби з католицизмом настільки різке відрізнялося від московської ортодоксії, що там — навіть всупереч догматиці — вимагали повторного хрещення українців. Ну а численні східні католицькі (уніатські) церкви взагалі без жодного перебільшення можна вважати фронтирними.

Ідеологічні фронтири значно рідкісніші, але теж помітні. Так, югославський тітоїзм хоч і був за своєю суттю соціалізмом, але збереження конкуренції між підприємствами перетворило його на капіталістично-соціалістичний фронтир. Численні гібридні режими сьогодення поєднують авторитарну сутність із формальними демократичними процедурами, найчастіше — як, наприклад, у Російській Федерації — із виборами (зрозуміло, фальсифікованими).

Нарешті, саме існування «шкали цінностей» передбачає існування *ціннісного фронтиру*, тобто наявність перехідних форм між «традиційними» та «модерними» або між «західними» та «східними» цінностями, суспільними нормами і поглядами на минуле. Правобережна Україна XIX ст. з її російською владою, польськими елітами, українським населенням, єврейськими штетлами і гроном сіл різноманітних європейських переселенців — справжній ментальний

Мультифронтир. Ціннісний фронтір на території незалежної України до 2014 р. пролягав між громадянами, орієнтованими на Європу чи на Росію (або на Бандеру чи Брежнєва), та найяскравіше проявлявся під час виборчих перегонів («Дві України» Миколи Рябчука vs «Двадцять дві України» Ярослава Грицака).

Фронтири рідко існують поодиночі. Найчастіше вони накладаються один на інший, формуючи своєрідні комплекси із двох-трьох складових: наприклад, «республіка — землеробство — християнство» чи «скотарство — язичництво/мусульманство — деспотія» (не обов'язково саме в такому складі). Так, у випадку із ранньомодерною Україною південний фронтір пролягав між українцями — християнами — землеробами із квазіреспубліканським політичним устроєм та кримцями — мусульманами — скотарями під владою обмеженого родового монарха. Такі поєднання кількох фронтирів доречно називати *Великими фронтами* (що є цілковитою протилежністю «цивілізаційним розломам» Гантінгтона — зонам безнадійного та безвихідного протистояння).

Ну а коли через певний регіон одночасно проходять кілька різних Великих фронтирів, що виникли на стику не двох, а трьох чи більшої кількості спільнот, то таку зону контакту можна окреслити терміном Мультифронтир. Якщо між двома структурами може пролягати лише один Великий фронтір, то між трьома — вже три. У таких регіонах взаємовпливи стають непередбачуваними (відомо ж — у «задачі трьох тіл» немає загального розв'язання), що призводить до появи там унікальних феноменів. Мультифронтири у світовій історії можна перерахувати буквально на пальцях — і то не на кожному континенті (із найближчих до нас — Балкани, середньовічна Сицилія, Палестина за доби хрестоносців і з XIX ст. та, звісна річ, Кавказ). Україна у цьому списку має опинитися на чільному місці, бо в Євразії і так погранич більше, ніж центрів, а на півдні Східної Європи — і поготів.

IV

Як будь-яке інше соціальне явище, фронтір зазнає еволюції у часі, а будучи ще й за визначенням прив'язаним до території, змінюється залежно від географії. Тож при аналізі фронтиру слід розрізняти нормальний стан, що впливає з його внутрішньої суті, та варіації, викликані конкретними зовнішніми обставинами.

Отже, умовами виникнення типового фронтиру, окрім 1) різноманітності його складових елементів, про що детально говорилося вище, також були: 2) віддаленість та/або слабкість центральної влади, нездатної сформувати на пограниччі такі ж регулярні інституції, як у метрополії; 3) географічно відкритий для руху населення кордон (а краще взагалі відсутність такого); 4) відносно низька чисельність населення вкупі з його відносно високою мобільністю; 5) відносно слабе господарське освоєння території; 6) наявність перманентного воєнного напруження; 7) наявність від транскордонної взаємодії зиску, що переважає ризики. Видається, що для появи фронтиру необхідний збіг щонайменше чотирьох із семи зазначених умов, причому пункти 1 і 2 є обов'язковими.

Фронтір виникає тоді, коли перші люди з кількох сторін зустрічаються на території, що відповідає зазначеним умовам. І на відміну від проведення кордону, що завжди є штучним процесом, формування фронтиру відбувається стихійно. Відбувається воно не в одну мить, а поступово, хвилеподібно, причому останнє визначення — не метафоричний, а цілком реалістичний опис процесу.

Охочих вирушити на фронтір ніколи не бракувало. Хоч кожним окремим переселенцем рухав унікальний комплекс мотивацій, їх можна звести до чотирьох головних типів. Із центру на маргінес рушали: а) ті, хто сподівався на отримання якоїсь вигоди («ділки»), б) ті, хто тікав від неолі й небезпеки чи був вигнаний («утікачі»), в) мандрівники, географи, натуралісти («вчені»), г) місіонери, авантюристи та ідейні волоцюги («романтики великої дороги»).

Тернер виокремлював три види хвиль переселення на фронтір (кількість самих хвиль могла бути необмежена). За загальною логікою, перша хвиля хоча би з одного боку складалася з найбільш мобільних елементів — *піонерів* (у широкому сенсі): розвідників, науковців,

мисливців, місіонерів, пастухів, різного штибу втікачів тощо. Мотивація цих людей могла бути абсолютно різною, але всіх їх об'єднувало одне — вони віддавали перевагу руху над осілістю. Байдуже, шукали вони інформацію, золото, хутра чи душі (свої і чужі) — без постійного переміщення вони не досягали своєї мети. Тому перша хвиля в певному сенсі «відкривала» фронтір для наступників, але рідко залишалася на ньому. Коли перша хвиля впиралася в нездоланну перешкоду географічного (океан) чи антропологічного (сильні вороги) характеру, розширення фронтиру призупинялося чи припинялося взагалі.

Піонери завдяки своїй діяльності прокладали шлях іншим переселенцям — більш численним, але менш мобільним. Цю другу хвилю складали осілі скотарі та самозайняті землероби. У цілому вони теж були готові ризикувати, хоч і менше за піонерів, але вже прагнули залишатися на одному місці. Їхню мотивацію можна звести до двох споріднених варіантів: одні свідомо розраховували отримати зиск від господарювання на неосвоєних територіях, де багато вільної землі та ресурсів, а податковий тиск мінімальний чи взагалі відсутній; інші просто намагалися знайти джерела для виживання, відсутні вдома. Римське право *occupatio*, займанщини, слободи і гомстеди — втілення цих прагнень. Коли представників другої хвилі ставало більше за певну кількість (від чверті до половини від усього населення території), піонери рухалися далі, розширюючи фронтір. А ці «слобожани» залишалися і продовжували освоєння земель.

А далі наставала черга третьої хвилі — представників центральних структур та «традиційних» господарів: від аристократів-землевласників до капіталістів-промисловців. Відкрита та освоєна територія рано чи пізно потрапляла в поле зору правителів і податківців, які починали поширювати на неї загальні правила. Дехто зі «слобожан» приймав це як неминучість і залишався, інші ж знімалися з освоєних ділянок та рухалися слідом за піонерами, а їхнє місце посідали представники третьої хвилі. Із цього моменту починався відлік кінця фронтиру на цій території.

Однак перехідний період між фронтірною добою і часом уніфікації тривав десятиліттями, а в окремих випадках — століттями, і весь цей час представники центральних інституцій були змушені зважати на спадок фронтіру — психологію місцевих мешканців, їхнє звичаєве право, господарські практики тощо. Так до пори провалювалися неодноразові спроби польських і російських урядів скасувати українське козацтво, а кріпацтво на півдні України не набуло поширення.

Цей процес хвилеподібної фронтіризації обумовлював діалектичну єдність та різноманіття фронтіру — кожна наступна хвиля стартувала на здобутках попередньої та переймала її досвід, і водночас мусила в нових умовах вирішувати нові проблеми.

V

Як улаштовані суспільства, на краю яких перебуває фронтір,— питання без очевидної відповіді. Тернер писав про «фронтір» та «(щільно) населені території», і цей поділ за замовчуванням поширився в науковій літературі попри його очевидну спрощеність. Спираючись на тричленну модель світ-системних досліджень (ядро — напівпериферія — периферія), можна запропонувати таку схему: гартленд — гінтерланд — ближній фронтір (тут ми використовуємо термінологію класичної геополітики, що, попри всю критику останніх ста років, засвідчила свою дієвість).

Гартленд (осердя) — центральна частина політії з повноцінно функціонуючими інститутами й усталеними загальноприйнятими правилами для населення.

Гінтерланд («внутрішня земля», запілля) — периферійна частина політії, проміжна між центром і фронтіром, на яку формально поширюються правила гартленду, але життя якої фактично зазнало фронтіризації. Фронтір для довшого існування вимагає наявності власного «запілля», звідки можна було би черпати ресурси —

передовсім демографічні, але також й економічні. Фронтир без гінтерланду приречений, тож за домінування над ним можлива боротьба між фронтирними громадами і центральними інститутами з гартленду.

Ближній фронтир (пограниччя, порубіжжя чи навіть «україна» середньовічних літописів і ранньомодерних документів) — та частина загального фронтиру, на яку формально претендує політія.

За приклад візьмемо ранній козацький час, що й добре вивчений, і де описана схема втілена у всій повноті. Мало дискусій викличе твердження, що власне фронтир починався на південь та схід від Чигирин, Кременчука та інших подібних міст. Дніпро начебто поділяв фронтир на умовні «українську» та «кримську» частини, але слід пам'ятати, що такий стан — виняток, а не правило, і ані ногайські скотарі, ані пізніші козацькі колоністи не зважали на «свій» берег. На практиці фронтир простягався до фортеці Ор-Капу на Перекопі.

Гартлендом того часу була «етнографічна» Польща та безпосередньо прилеглі до неї українські землі, щонайменше — великі міста Руського воєводства. Важливо зауважити, що Річ Посполита не була схожа на бюрократичні імперії і, тим більше, на сучасні держави. На її землях із теперішньої точки зору панував хаос, однак у тих умовах ніхто ні з-за кордону, ні, що важливіше, ізсередини не ставив під сумнів варшавські порядки у гартленді.

А от землі між фронтиром і гартлендом якраз і становили гінтерланд. На папері Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства не відрізнялися від Люблінського, Познанського чи Краківського (кожне мало свої внутрішні права і привілеї, але формально всі були рівними). На цій території збиралися державні податки і розміщувалося регулярне військо. Однак кожному на цих теренах було зрозуміло, що тут — особливий край, населений окремим (українським) народом із відмінною (руською, не польською) культурою та іншою (православною) місцевою релігією. Ця територія зазнала потужної фронтиризації — передовсім, через воєнну загрозу з боку Криму, а також унаслідок відповіді на цей виклик у вигляді покозачення. Це створювало тут такі правила життя, що часто не збігалися

з гартлендськими. І що особливо примітно — еліти та широкі верстви населення гінтерланду розуміли окремішність цієї території, що виражалось у прислів'ї: «Знай, ляше: що по Случ — те наше!»

Інша дискусійна проблема — структура самого фронтиру. Леттімор виділяв чотири зони: а) власне кордон, чиє населення має сильну власну ідентичність; б) наполовину асимільовані варвари по «внутрішній» бік кордону; в) дотичні до цивілізації варвари по «зовнішній» його бік; г) «тотальне варварство» за ними. Російський дослідник Сибіру Михайл Шиловскій подає таку класифікацію фронтиру: а) «зовнішній» — межа з етносами поза зоною колонізації; б) «внутрішній» — з етносами всередині імперського кордону; в) «внутрішньо-цивілізаційний» — між старожилами та новоприбулими переселенцями.

Однак враховуючи рухливість фронтиру, закладену в самій його природі, слід погодитися, що правильніше вести розмову не про «зони», а про «стадії» чи «хвилі» цього явища. Якщо межі фронтиру визначаються, з обох боків, сферами впливу центральних структур, то всередині переважно відсутня єдина «лінія розламу». Фронтир нагадує радше «архіпелаг» незграйно розташованих осередків, опорних пунктів фронтирменів, ніж розмежоване на чіткі ділянки орне поле. Відповідно для кожного фронтиру існуватиме власна схема внутрішнього устрою.

VI

Питомими характеристиками типового фронтиру є:

1) **Оригінальність суспільної організації:** а) значно менший вплив, а то і взагалі відсутність таких формальних інституцій, як у центрі («ентропія державної влади»), з одночасним посиленням як індивідуального вождізму, так і прямої колективної демократії та самоврядування менших спільнот; б) руйнування старих ієрархій і виникнення нових, що радше спираються на особисті чесноти, ніж на

родовий, становий чи майновий статус (а відтак — ширше коло можливостей і швидші соціальні ліфти); в) вироблення нових принципів та законів функціонування суспільства.

Причина такого стану коріниться в обставинах появи фронтиру. Опинаячись у неосвоєній місцевості на самоті або у складі малої групи, піонери випадали зі звичного способу життя, зокрема — зі старих інститутів та ієрархій, знижували стандарти життя, «обнуляли» статуси. Тернер називав це «стрибком у дикунство». Натомість вони або створювали нові правила й установи, або відтворювали частину колишніх, але в обох випадках — лише ті, що були придатні до фронтирних умов. Інститути, що виявлялися недієздатними, гинули, залишалися тільки працюючі.

Так само на вершині опинялися люди не із символічним капіталом, успадкованим від предків чи наданим правителем, а з реальними здібностями — харизматичні вожді, за Максом Вебером. Підвищені ризики фронтиру забезпечували таким людям і підвищені шанси піднятися вгору соціальним ліфтом (або швидко впасти). Паралельно відбувалося спрощення суспільної організації до найстаршої та найбільш придатної в тих умовах моделі — первісної (племінної, воєнної) демократії, коли право голосу мав кожен боєздатний чоловік, а більшість питань вирішувалися на радах.

Ну й на додачу до формальних структур зазнавали змін або зникали і неформальні — як, скажімо, традиції. Якщо більша частина населення — приїжджі (а інакше на початку фронтиру й бути не могло), до того ж, приїжджі звідусіль, дуже важко було нав'язати всім локальні традиції, норми, стереотипи, обряди, побутові звички якоїсь однієї групи. Тому одні неформальні структури відмирали, тоді як інші мінялися під впливом умов і нарешті переплавлялися у спільне для всього фронтиру нове звичаєве право (передовсім про шлюб і власність). А потім фронтирне суспільство ревно оберігало власний устрій і традиції від зазіхань центральних інститутів — завзятіше, ніж це робило населення гартленду та гінтерланду.

2) Посилена мілітаризація: а) «народ-військо» на додачу до професійної військової касты; б) пропаганда військової честі як

найвищої чесноти; в) підвищена лояльність безпосередньому командирі і знижена — вищому командуванню, відтак — схильність до бунтів; г) зменшення цінності людського життя в очах суспільства.

Такі умови існування фронтиру, як відкриті простори, постійне мілітарне напруження, слабке господарське освоєння і обмежена кількість населення робили вкрай важкими або неможливими застосування регулярних способів ведення війни. Відтак тягар бойових дій падав, в одних випадках, на «рицарів» (невеличку кількість воїнів «від народження»), в інших — на «міліцію» (загальне ополчення), у третіх — на всіх разом. У кожному випадку головними перевагами ставали маневреність мобільних загонів та індивідуальна виучка бійців, а кількість рідко мала вирішальне значення.

Загальна мілітаризація аж до стану «народу-війська», як зазначалося вище, вела до встановлення на фронтірі воєнної демократії.

А гуртування касти вояків у постійні підрозділи призводило до поширення лицарського етосу, культу вождів і зневаги до життя на противагу вшануванню героїчної загибелі (від спартанського «зі щитом або на щиті» до козацького «умів шарпати, умів і вмерти не скиглячи»).

Враховуючи ж, що першими (а часто й основними) видами діяльності на фронтірі були полювання і пограбування, не варто дивуватися формуванню тут «розбійної вольності». Перехід фронтірних спільнот від покровителя до покровителя (чим особливо відзначався Дмитро Байда-Вишневецький) та і взагалі перевага маневру над сталістю — не «розбрід і хитання», у чому їх звинувачували центральні уряди, а *modus vivendi* пограниччя. Понад те, у багатьох випадках фронтір із гартлендом перебували в діалектичних воєнних стосунках, коли формально непідвладні центру загони фактично руйнували чужі кордони і відкривали шлях для державної експансії (або навпаки — переносили війну з окраїн до столиці).

З) Зовнішня та внутрішня свобода: а) значно менший ступінь контролю з боку центру (порівняно зі звичайною периферією); б) значно більший обсяг індивідуальної свободи і можливостей для самоорганізації; в) вищий рівень схвалення приватної ініціативи; г)

переважно вищий статус і ступінь свободи жінок (окрім винятків: чоловічих союзів і лицарських орденів).

Транспортна віддаленість від гартленду й наближеність до ризиків змінювали спосіб дій центральних чиновників. Те, що вважалося б осудним, а то і кримінальним у столиці, могло виявитися цілком допустимим на фронтірі. Сучасники відзначали тотальну корумпованість як адміністраторів у Сибіру, так і шерифів на Дикому Заході. Поспільство не надто відрізнялося від еліт: контрабанда, що поставала як інструмент виживання, потім надовго вкорінювалася в економіку фронтиру.

Загальна озброєність населення, окрім демократизації та мілітаризації всього суспільства, про що вже йшлося вище, мала вплив і на внутрішню свободу кожного. Зброя в руках сусідів і слабкість центральних адміністративних і правоохоронних структур змушували переселенців рахуватися один з одним і поважати особисті границі. Це призводило до зростання як психологічного індивідуалізму окремої людини, так і суспільного схвалення приватної ініціативи.

На перший погляд цей висновок здається нелогічним — суворі природні умови чи воєнна небезпека зазвичай вимагають скоординованих колективних зусиль. Тому не дивно, що й очевидці, і документи фіксують високий рівень самоорганізації фронтирних спільнот. Однак це протиріччя уявне. Річ у тім, що можна виділити два типи колективізму — «вроджений» і «добровільний». Перший супроводжував домодерну людину буквально від народження у вигляді чітко визначеного місця у великій родині, селянській громаді чи ремісничому цеху, церковній парафії. І просто так вийти із цього колективу було неможливо — це загрожувало становищу, а часто-густо і життю. Натомість на фронтірі піонери об'єднувалися здебільшого із власної волі в тимчасові загони чи клуби, дбаючи переважно про індивідуальні інтереси.

Нарешті суттєвий гендерний дисбаланс на користь чоловіків робив геть інакшою, порівняно із гартлендом, роль жінки. Якщо не йдеться про закриті чоловічі союзи чи воєнно-духовні ордени, жінка на фронтірі зазнавала значно більше небезпек із боку «чужих», але

й мала більше прав (у виборі партнера для шлюбу і права на власність) і поваги від «своїх». Жінки тут значно частіше перетворювалися на самостійних господинь, управительок, а іноді навіть на воєначальниць.

4) **Фронтирна ідентичність** як сукупність таких явищ:

а) «фронтирна культура»; б) «фронтирна мова»; в) «фронтирна релігія».

Нові природні та соціальні умови на фронтірі невідворотно призводили до трансформації всього комплексу ідентичностей піонерів. Крах або заміна старих традицій новими призводили до появи нової культури в найширшому розумінні цього слова — від побутових звичок до високого мистецтва. Так, у глушині було важко зберегти старий рівень комфорту, що призводило до «огрубіння звичаїв», спрощення одягу і прикрас, а в умовах постійних небезпек набували нових рис ритуали дружби і залицяння. Звичка покладатися лише на себе та ближніх, а не на уряд, укупі з віддаленістю від центрів культури гартленду призводили до поступового розриву культурних зв'язків між переселенцями і метрополією. З іншого боку, фронтиризація, що охоплювала і гінтерланд, і частково гартленд, могла проявлятися не лише в політичному, але й у культурному вимірі — у вигляді появи фронтирної культури, що спиралася на спільні із центром основи, але у власній інтерпретації (музика кантрі та ковбойські капелюхи як усесвітньо відомі маркери американського Дикого Заходу).

Ба більше: наявність поруч іншої спільноти із власною культурою становила не менший виклик. В одних випадках культурні запозичення йшли слідом за військовими чи соціальними, і деякі первісно «чужі» елементи ставали невід'ємною частиною «своєї» культури — так запорожці перейняли від південних сусідів чуби-оселедці та тютюн (не кажучи вже про слово «козак», так само, як і «кіш» чи «казан»). Десь культурний обмін був рівномірно двостороннім, десь запозичення йшли переважно в один бік (іммігранти привнесли в культуру США чимало цікавого — піцу чи, скажімо, культ Санта Муерте, але ніщо не перевершить культурний вплив самих США: тієї ж «Кока-коли» або Голлівуду). Але в інших випадках між спільнотами поставала

справжня стіна непорозуміння — і тоді, вдивляючись у «чужу» культуру, фронтирмени лише сильніше утверджувалися у відданості «своїй» (так ранні іспанські конкістадори реагували на жертвоприношення ацтеків, а британці — на самоспалення індійських вдів).

Фронтирні мови виникали на етнічних фронтах і були залежні від їхньої конфігурації. На локальних пограниччях з'являлися пограничні ж мови — як-от російсько-український суржик чи російсько-білоруська трасянка (не варто плутати русизми в літературній українській мові із суржилом).

На трансконтинентальних фронтах Азії, Африки та Америки формувалися піджини та креольські мови, що ставали основним інструментом комунікації для всього етносу. А зараз ми спостерігаємо появу глобальної (і спрощеної) версії англійської мови внаслідок її поширення по всьому світу.

Релігія на фронтірі зазнавала не менш драматичних перетворень. По-перше, більш чітко проявлялася дивергенція між фанатиками і конформістами. Якщо в гартленді вони мусили співіснувати в рамках давніх правил і якось знаходити спільну мову, то на фронтірі кожен обирав свій шлях. Конформістська більшість населення переживала певне «спрощення» релігії: далека відстань до старих духовних центрів, нестача служителів культу, менша вартість людського життя і дівочої цноти, попит на заборонені розваги в умовах дефіциту альтернатив,— усе це призводило до падіння впливу традиційних конфесій, забуття традиційних практик, а разом — і до погіршення криміногенної обстановки. Натомість фанатики ще сильніше вкорінювалися у своїх поглядах, іноді абсолютно відгороджуючись від зовнішнього світу. Не варто й нагадувати, що саме фронтіри здавна надавали прихисток різноманітним єретикам і розкольникам.

По-друге, деякі відносно близькі конфесії, що були непримиренними суперниками в інших умовах, на фронтірі наважувалися на зближення і навіть укладання союзів. Так, сьогодні існує 23 східні церкви зі своїми обрядами в єдності з Римсько-католицькою церквою. Найбільша з них — УГКЦ — цілком уособлює поняття фронтірної

церкви як компромісу (чи відновлення єдності) між католицизмом і православ'ям. Також сюди відноситься феномен «євроісламу», вже згадуваний вище.

Отже суспільство на фронтірі було переважно більш вільним і рівним в індивідуальному й колективному сенсі, ніж у гартленді. Культурне (у широкому сенсі), мовне та релігійне різноманіття фронтірних громад робило звичайним і прийнятним існування інших способів життя (звісно, за умови взаємної поваги). Нарешті, якщо асиміляція різних народів і відбувалася, то проходила вона у природний спосіб, а не внаслідок тиску державних структур.

Кінець кінцем залежна від багатьох чинників трансформація фронтірного суспільства призводила або до розриву його ідентичності з ідентичністю гартленду та усвідомлення себе окремою сутністю (США), або до поширення елементів фронтірної ідентичності на все суспільство (Гетьманат), або до поглинання фронтіру гартлендом із присвоєнням окремих елементів і знищенням решти (російський Сибір).

Проте не варто ідеалізувати ситуацію — вади фронтіру були прямим продовженням його чеснот: свобода легко вироджувалась в анархію та антиурядові рухи навіть проти власної держави, рівноправ'я — у примусовий егалітаризм, популізм та охлократію, а відсутність формалізованого права — у сваволю сильнішого. Крім того, далеко не всі фронтірні громади були толерантними до сусідів, а деякі навіть чинили геноцид (про що мова піде далі). Якщо цінності фронтірних спільнот мають більше відмінного, ніж спільного, саме співіснування в одному регіоні може стати джерелом конфліктів. І хай ворожнеча протягом тривалого часу не виявлятиметься відкрито, іноді достатньо незначного поштовху, щоби фронтір перетворився на фронт (Південний Кавказ і Боснія на рубежі 1980–1990-х рр.).

VII

Розширення фронтиру відбувалося внаслідок переміщення першої переселенської хвилі, а легкість і швидкість цього процесу залежала від балансу сил між його учасниками. Якщо одна сторона (американські піонери чи московіти-першопрохідці) мала суттєву воєнну перевагу над іншою (корінними народами Дикого Заходу чи Сибіру), то навіть тисячокілометрові відстані долалися відносно швидко. Якщо ж сили виявлялися більш-менш співставними, як-от у козаків і кримців на Дикому Полі, то фронтір на цілі століття майже завмирав на місці.

Другим за важливістю чинником була географічна придатність територій для розселення, а третім — чисельність сторін. Так, підкорення Сибіру московітами відбувалося вкрай нечисленними загонами, і це не варто пояснювати малою кількістю автохтонів. Наприклад, у випадку із Центральною та Південно-Західною Америкою крихітним купкам конкістадорів протистояли мільйонні суспільства — і безуспішно (до речі, вдало опиралися лише мешканці прерій і пампасів — аналогів Дикого Поля). Натомість в Африці, де природні умови для європейців були вкрай несприятливими, фронтір став можливим лише на крайньому півдні, де виникли бурські держави. Решта ж територій була завойована, але не колонізована попри вражаючу технічну перевагу завойовників.

А от характеристика «відкритості» чи «закритості» фронтиру залежала від глибини культурної прірви між сторонами. В одних випадках («інклюзивний/симетричний» фронтір; «перехідне пограниччя») за противником визнавалася певна гідність, тому у боротьбі з ним дотримувалися закони війни, переможені не зазнавали винищення, відбувався інтенсивний культурний обмін, а подекуди укладалися союзи. В інших випадках («ексклюзивний/несиметричний» фронтір; «стикове пограниччя») одна сторона розглядала іншу як дикунів, недолюдей, і стосовно противників було дозволено все. Залежно від ступеня відкритості/закритості переможені суспільства могли бути залишені у спокої (і навіть отримували внутрішнє самоврядування), інтегровані, асимільовані, витіснені (аж до депортації), поневолені або винищені. Один приклад — відносини між українцями і кримськими татарами (слов'яни запозичили в тюрків саму концепцію козацтва),

протилежний — британці й аборигени Тасманії (їхня зустріч призвела до цілковитого зникнення останніх). На тисячолітньому фронтірі — наприклад, між китайськими державами та кочівниками євразійського Степу,— періоди культурного взаємовпливу та геноциду чергувалися між собою, тож кожен випадок з огляду на включення/виключення варто розглядати окремо.

Ну й, нарешті, «закриття» фронтіру майже завжди відбувалося в один спосіб — зміцнілий центр інституційно опановував певний простір, установлюючи загальнодержавні порядки та інтегруючи або витісняючи на маргінес основну масу піонерів. Першим зникав власне фронтір (ліквідація Січі 1775 р.), а по тому й гінтерланд (ліквідація полково-сотенного устрою 1781 р. та Другої Малоросійської колегії 1786 р.). Процеси модернізації спочатку в Європі, а згодом і в решті світу призвели до поступової уніфікації державного простору, тобто кінця політичних фронтірів. Майже одночасно поширення капіталізму поклало край середньовічним економічним фронтам (однак замість них виникли інші — осередки індустріалізації в аграрному оточенні). Після цього відмирав або скасовувався правовий фронтір. Сьогодні такі типи фронтірів залишилися хіба у важкодоступних місцях планети (Амазонка, Калахарі, Нова Гвінея), де частина населення продовжує вести первісний спосіб життя. Однак досі існують умови для повторного виникнення фронтірів цих трьох типів — у зонах інтенсивних і тривалих бойових дій із розпадом державності («сомалізація») або на великих окупованих просторах (як це мало місце в Україні в 1941–1944 рр.: Рейх як гартленд, рейхскомісаріат як гінтерланд та зона відповідальності Вермахту й партизанські ареали як Великий фронтір).

Що ж до етнічних і ментальних фронтірів, то вони не лише збереглися, але й продемонстрували свою важливість для розуміння устрою сучасного світу. Після завершення Холодної війни дуже швидко з'ясувалося, що тотальної уніфікації світу досягти неможливо — не лише під соціалістичними, але й під демократичним гаслами. Понад те, тепер майже всяка уніфікація розглядається як спадок імперіалізму і колоніалізму, а на щит підносяться різноманіття та особливості. Відтак зросло значення різного роду погранич

і буферних/перехідних зон, що підкреслюється створенням ще 1976 р. Асоціації прикордонних досліджень (*Association for Borderlands Studies*) і становленням окремої дисципліни — лімології (кордонознавства).

Тож, попри суттєву «стандартизацію» життя у багатьох країнах упродовж ХХ ст., говорити про перспективу зникнення фронтирів у майбутньому не випадає.

Територія України як перехрестя Старого світу

Євген Синуця

Ландшафтно-кліматичні характеристики території України є, без жодного перебільшення, унікальними. Саме особливості ландшафту здебільшого визначали те, що цей простір був (із давніх давен) і залишається до сьогодні одним із найжвавіших культурних перехресть Старого світу. Варто, щоправда, зважати на те, що культурні контакти часто-густо мали зовсім не мирний характер. Тож культурне перехрестя в усі часи було не стільки «ярмарковим майданом», скільки театром воєнних дій.

Сучасні кордони України визначалися багатьма факторами, однак географічний серед них посідає чільне місце. Найбільш чітко окреслений південний кордон, що визначається лінією узбережжя Чорного та Азовського морів. Відносно чітким є й кордон західний, позначений Карпатами. Як моря, так і Карпатські гори не були абсолютно нездоланими перепонами вже у давнину, проте перетинання цих природних кордонів не було легким. Показово також, що в певні періоди культурні (а подекуди й державні) кордони проходили не Карпатами, а річищем найбільшої річки Прикарпаття — Дністра. Долина Дністра на багатьох ділянках має вигляд каньйону, течія стрімка, тож річка видавалася більш потужною природною перешкодою, аніж Карпатські хребти із чималою кількістю перевалів. Південні відроги Карпат відстоять на 150–200 км від морського узбережжя, тож природний кордон на південному заході утворюють пониззя Дунаю та нижня течія Пруту. Північний кордон помітно розмитіший, однак і тут його лінія значною мірою збігається із річищами найпотужніших приток Дніпра — Прип'яті на Правобережжі та системи Десна — Сейм на Лівобережжі. Ще менш визначеним є природний кордон на сході. Загалом його можна позначити лінією Сіверський Донець — Дон. Варто зазначити, що

античні географи, судячи з усього, вважали середньою та верхньою течією Танаїсу-Дону саме Сіверський Донець, а не сучасне головне русло Дону.

Ріки відігравали не лише роль кордонів. Не менш важливою була, так би мовити, «логістична» функція розгалуженої гідромережі, що рясно вкриває українські обшири. Йдеться навіть не стільки про плавання річками, скільки про те, що в давнину та й у менш віддалені часи саме річкові долини слугували своєрідними дороговказами, визначали напрямки «магістральних шляхів» міграцій, торговельно-обмінних зв'язків, зрештою — військових походів. Переважна більшість річок, що протікають територією України, належать до стоку Чорного моря. Чи не єдине помітне виключення із цього правила — Західний Буг. Однак це практично не позначалося негативно на інтенсивності зв'язків із територіями, річкова система яких належить до стоку Балтійського моря.

Своєрідною віссю території України є Дніпро, що разом із притоками складає потужний транспортний вузол, який має виходи на основні річкові системи Східної та Центральної Європи. Зокрема, Прип'ять через свої праві притоки безпосередньо пов'язана з басейнами найбільших рік Правобережжя — Південного Бугу та Дністра. Зв'язок із басейном Південного Бугу забезпечують й інші правобережні притоки Дніпра (Тетерів, Рось, Тясмин). Виток Прип'яті лежить лише за 12 км від русла Західного Бугу, що від найдавніших часів забезпечував сталу систему комунікацій із басейном Вісли. Зв'язок басейну Дніпра з Балтійським регіоном забезпечувався не лише Бузько-Вісленським шляхом. Численні праві притоки верхньої течії Дніпра, найпотужнішим серед яких є Березина, дозволяли досягати басейнів Західної Двіни (Даугави) та Німану (Немунаса). Загалом, на витoki Дніпра та його численні дрібні притоки у верхній течії «зав'язані» переходи у басейни рік Балтійського стоку (Західної Двіни та Ловаті) і Волги. Додатковими шляхами до останнього часу були також великі ліві притоки Дніпра — Сож і Десна. Остання забезпечувала сталі комунікації насамперед з Окським басейном. Надзвичайно важливою ланкою комунікації є Сейм. З одного боку, він «ув'язує» в цілісну систему басейни всіх найбільших лівих приток

Дніпра (Сули, Псла, Ворскли), з іншого ж — єднає басейн Дніпра з річковою системою Сіверського Дінця — Дону.

Отже, Дніпро та його найбільші притоки створюють своєрідний замкнений контур всієї гідромережі території України і водночас забезпечують виходи на інші найбільші річкові системи Східноєвропейської рівнини та південної частини Балтійського регіону. Правобережна та лівобережна частини України в контексті гідромережі мають помітні відмінності. Для першої характерна наявність чималої кількості рік першого порядку (таких, що безпосередньо впадають у море). Найголовнішими серед них є вже неодноразово згадані Дністер і Південний Буг, що простягаються на сотні кілометрів у глиб суходолу і є певною мірою альтернативними Дніпру шляхами від чорноморського узбережжя на північ. Натомість на Лівобережжі всі великі та середні ріки (Орель, Самара, Ворскла, Псел, Сула, Трубіж) є притоками Дніпра.

Кілька слів слід окремо сказати про Дунай. Пониззя Дунаю є не лише ділянкою природного кордону за лінією Карпати — Прут — Дунай. Це ще й початок великої магістралі, що охоплювала Карпатську улоговину, Північні Балкани, через Саву та верхню течію мала виходи до Приальпійської зони, а у витоках з'єднувалася з найважливішою артерією Західної Європи — Рейном. Дунайським шляхом найчастіше користувалися народи, що переміщувалися зі сходу на захід, однак відомі і зворотні рухи.

На відміну від річок, море набуло комунікативної функції порівняно пізно, на межі доби бронзи та раннього залізного віку (на початку I тис. до н. е.). Тут ідеться про специфіку саме Чорноморського басейну, а не світову практику взагалі. У Середземному морі добре відомі кораблі значно старшого віку, що здійснювали тривалі подорожі, а морський розбій був одним із традиційних промислів. Проте, попри пізній старт, значення контактів саме морським шляхом було непересічним, їхня питома вага в історичній перспективі тільки зростала, а намагання контролювати узбережжя, порти і ділянки морських маршрутів часто-густо ставали причиною запеклих конфліктів. Зазначимо, що в давнину та за часів Середньовіччя

північне узбережжя Чорного моря виступало радше об'єктом експансії, лише епізодично слугуючи базою для військово-морських експедицій на Балкани, до Малої Азії та, в одиничних випадках, далі на південь, до Егейського моря. Злам ситуації стався лише в Новий час, однак і відтоді стратегічною проблемою залишалося питання чорноморських проток, що значно обмежувало значення чорноморських флотів.

Надзвичайно важливим фактором у всі часи було різноманіття ландшафтно-кліматичних зон, притаманне території України. Твердження про таке різноманіття виглядає на перший погляд дещо перебільшеним. Адже 95 % площі України характеризується одноманітним рівнинним рельєфом, що не має значних перепадів висот. Відносно одноманітним є і клімат, оскільки територія України практично повністю лежить у межах помірного клімату, і лише південне узбережжя Криму належить до субтропіків середземноморського типу. Однак, попри порівняно незначну протяжність із півночі на південь (близько 700 км), у ландшафтах України представлені три євразійські зони: лісова на півночі, лісостепова в центральних регіонах і степова на півдні. Порівняно незначною є й меридіональна протяжність — близько 1300 км (з урахуванням Українського Закарпаття, що географічно належить до Центральної, а не Східної Європи і має специфічний мікроклімат). Проте ця протяжність помітно дається взнаки у зростанні ступеня континентальності клімату. У напрямку з північного заходу на південний схід значно зменшується річна кількість опадів і збільшується амплітуда річних температур.

Зазначені особливості ландшафтно-кліматичного зонування відіграли чи не найбільшу роль в історичних процесах на території України. Різноманіття приваблювало населення із різними системами господарювання. З одного боку, це спричиняло достатньо регулярні міграції ззовні та провокувало конфліктні ситуації між аборигенами і прибульцями. З іншого — у певних ситуаціях народи з різними системами господарювання (а відповідно, й різними соціальними системами, ідеологіями, принципами організації війська та ведення бойових дій тощо) співіснували поруч один з одним у межах досить компактної території. Таке сусідство часто-густо було аж ніяк не

симбіозом, а приводом для постійної напруги і збройного протистояння.

Найбільш тривала та запекла «сусідська війна» на тлі ландшафтно--географічного різноманіття добре відома читачам. Ідеться про конфлікт осілого населення з кочовиками, що майже беззастережно можна назвати «війною Степу та Лісостепу». Підкреслення запеклості протистояння зі Степом, притаманне вітчизняній (і не тільки) історіографії, не є виключно гіпертрофованою героїзацією однієї зі сторін конфлікту. Саме на українських обширах цей конфлікт дійсно набував найзапекліших форм (принаймні, у Європі, бо інше потужне вогнище подібного «конфлікту цивілізацій» було розмежоване Великою Китайською стіною), і визначав цю запеклість саме географічний фактор. Річ у тім, що Північнопричорноморський Степ є, власне, західною окраїною так званого Євразійського степового коридору. Далі на захід існують лише невеличкі степові ділянки в Добруджі (лівобережжя пониззя Дунаю) та в Середньодунайській/Паннонській низині (Альфьольд, Угорська пушта), що можуть забезпечити ведення кочового господарства лише для порівняно нечисленних орд.

Отже степи півдня України перетворювалися на кінцеву зупинку для численних міграційних хвиль, що періодично просувалися згаданим степовим коридором зі сходу на захід і, за принципом доміно, спричиняли рух степових племен у західному напрямку. Чергові прибульці зі сходу на першому етапі конфліктували за землю і воду з попередніми номадами, які опинилися в «українському степовому тупику». Згодом, зорієнтувавшись в обстановці та переконавшись, що можливості для подальшої експансії вичерпані, такі мігранти у більшості випадків спрямовували агресію на найближчих осілих сусідів — мешканців українського Лісостепу. Періодичність міграцій кочовиків перетворювала «конфлікт Степу та Лісостепу» на чи не одвічний, із піками загострення, що припадали на час проходження Євразійським степовим коридором чергової хвилі міграцій кочовиків.

Утім, у зазначеному перманентному конфлікті не варто вбачати виключно негативні аспекти. Приміром, протистояння з номадами

спонукало осіле населення українського Лісостепу до консолідації заради спротиву набігам. Величними пам'ятками такої самоорганізації є велетенські укріплення лісостепових городищ скіфського часу або ж система так званих Змієвих валів часів Русі. Зазначимо також, що мобільні кочовики мимоволі часто-густо ставали такими собі культуртрегерами, адже саме номади приносили до регіону нові технології, зокрема військового або подвійного призначення.

Отже, територія України, з огляду на ландшафтне різноманіття, а також розгалужену систему комунікацій, являла собою арену постійних міграцій народів із різними господарчими укладами (а отже, й соціальними системами). Саме тому, як і в більшості контактних зон, історія цих обширів позначена як постійними збройними протистояннями, так і безперервною культурною взаємодією.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ